

مسجد و محراب الجایتو

محمد حسین ایران نژاد
کارشناس ارشد تاریخ

مقدمه

در مناطق مختلف پدید آمد. یکی از سبکهای شاخص، سبک

بدون شک یکی از جالبترین موضوعهای شایان مطالعه و دقت در تاریخ معماری اسلامی ایران، بررسی مساجد به سبک ایرانی است. مساجد ساخته شده در ایران، به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ که از حیث اهمیت به مانند یکدیگر نیستند. یک دسته، اینیه اندکی را شامل می‌شود که با سبک نقشه‌های عربی استوار شده، و دیگر مساجد به سبک ایرانی است.

مساجد عربی یا در حقیقت اسلامی، با تأسی از روح فرهنگ اسلامی که سادگی و بسط فرهنگ دنیا‌گریزی را اشاعه می‌دهد، پدید آمده‌اند. برای شناخت دقیق مسجد به سبک اولیه، کافی است نظری به شکل‌گیری مسجد النبی در مدینه بیندازیم. این مسجد با مصالح بسیار ساده شکل گرفت، و از تزئین خالی بود. محراب به شکلی که بعدها در دوران اموی معمول شد، وجود نداشت. با گسترش اسلام، روح مسجد به مناطق مفتوحه آمد. مؤمنان برای تکریم این مقدس‌ترین مکان، بیشترین خلاقیت و ذوق خویش را به کار گرفتند. سبکهای متعددی از نحوه معماری مسجد،

نمایی از مسجد جامع اصفهان

الجایتو، باعث گردیده است تا چشمها را خیره کند و بقیه اجزا و عناصر این شبستان را به دست فراموشی سپارد.

آندره گذار فرانسوی در دو محل، بنای مسجد الجایتو را توضیح داده است. وی می نویسد: «در اینجا این سؤال پیش می آید که آیا شبستانی که در جلو محراب ساخته شده، متعلق به دوره الجایتو (۷۰۳-۷۱۶ ه. ق) می باشد یا خیر. به نظر طبیعی می رسد، تصور کنیم که فرمانروایی که فرمان ساختن محراب معروف را داده، شبستانی را هم که این محراب امروز آن را زینت بخشیده، ساخته باشد مع ذلک . . . من چنین عقیده ای ندارم. ابتدا به این دلیل که در کتیبه تاریخی محراب، از این شبستان یادی نشده. دلیل دیگر که به نظر می رسد، این است که بگوئیم: ضلعی که محراب در آن جای داشته، با نقوش سبک مغولی خود در همان زمان بنای محراب ساخته شده، ولی در جریان تعمیرات بعدی از میان رفته است، . . . دلیل سوم که به گمان من بهتر از همه است، این است که: شبستان و محراب در یک زمان ساخته نشده اند، زیرا معماری شبستان که با آجر بنا شده، خشک و بدون تزیینات بوده و حال آنکه، محراب و محدوده سابق آن از گچ ضخیم و دارای تزیینات است. . .» [گذار، آثار ایران، ج ۱، ۲۸۴].

سپس، گذار با توجه به نحوه معماری انجام شده در شبستان مسجد الجایتو و مقایسه آن با «صفه عمر»، از بناهای دوره شاه محمود در ضلع شرقی مسجد جامع اصفهان، ادامه می دهد: «نحوه معماری شبستان، مشابه صفه ای است که به فرمان قطب الدین شاه محمود آل مظفر [۷۵۹-۷۷۶ ه. ق] ساخته شده است و از آنجا که این قطب الدین، در مسجد جمعه اصفهان آثار چشمگیری از خود باقی گذاشته و تنها فرمانروای آل مظفر [۷۱۳-۷۹۵ ه. ق] بوده است که نامش در مسجد دیده می شود، به گمان من از آنچه گفته شد، چنین بر می آید که این قطب الدین شاه محمود بوده که شبستان محراب الجایتو را همزمان با صفه عمر بنا کرده است [گذار، آثار ایران، ج ۱، ۲۸۷].

البته بعدها، گذار این گمان را تبدیل به یقین کرد و نوشت: «. . . بدون تردید، شبستان محراب الجایتو در زمان سلطنت قطب الدین شاه محمود ساخته شده است» [گذار، آثار ایران، ج ۴، ۲۱۱]. شاه محمود، برادر شاه شجاع و از پسران امیر مبارزالدین

ایوان جنوبی، صفه صاحب، مسجد جامع اصفهان

گنبد نظام الملک، مسجد جامع اصفهان

ایرانی شد.

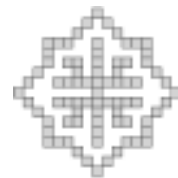
بطور کلی، سبک ایرانی همان سبک چهار ایوانی است، که در دوره های مختلف تاریخ ایران تکامل یافته است. این نمونه معماری مسجد، از قرن پنجم هجری به بعد، جایگزین مساجد اولیه گردید. مسجد جامع اصفهان، یکی از مساجد ایرانی و با طرح و نقشه ایرانی، از جمله «پراوازه ترین بنای ایران اسلامی است» [گذار، آثار ایران، ج ۴، ۳۸]. که در طی قرون و اعصار مختلف تاریخی، بر آن افزوده شده تا به شکل امروزی خودش در آمده است. قدیمترین اثر تاریخدار در مسجد جامع اصفهان، به سال ۴۸۱ ه. ق است، که در دوران ملکشاه سلجوقی (۴۶۵-۴۸۵ ه. ق) پدید آمد [گذار، آثار ایران، ج ۴، ۳۸]. بعدها در ادوار مختلف تاریخی، هر سلسله ای چیزی بر این بنا افزودند، تا نامی از خود به یادگار گذارده باشند. این روال کار، تا دوران قاجاریه (۱۱۹۳-۱۳۴۴ ه. ق) ادامه یافت.

مسجد الجایتو

از دوره ایلخانی (۶۵۶-۷۳۶ ه. ق) در مسجد جامع اصفهان، آثار کمی به جای مانده است. بدون تردید، دلیل آن این بود که در زمان این پادشاهان سوداگر، اصفهان دور از جاده های بزرگ حمل و نقل قرار داشت؛ به طوری که به دست فراموشی سپرده شده و تپیدست مانده بود [گذار، آثار ایران، ج ۴، ۶۰].

صحن اصلی مسجد جامع اصفهان، دارای چهار ایوان در شمال، جنوب، شرق و غرب است. در ضلع غربی صحن اصلی مسجد جامع اصفهان، جایی که «ایوان استاد» نامیده می شود، شبستان آجری کوچکی، که به نام مسجد الجایتو شناخته می شود، قرار دارد. اگرچه این مسجد کوچک است، اما شهرتی تام و تمام دارد. این شهرت زیاد نه به واسطه شبستان آجری آن، بلکه به خاطر محراب گچبری و زیبای واقع در آن است، که توجه هر بیننده ای را به خود جلب می کند.

درباره بانی مسجد الجایتو، به غیر از آندره گذار، دیگر محققان مسجد جامع اصفهان، سخنی نگفته اند. علت آن را شاید بتوان در معماری این بنا جستجو کرد که از حیث معماری، چندان قابل توجه نیست. از طرفی، وجود محراب بسیار نفیس و پر ارزش

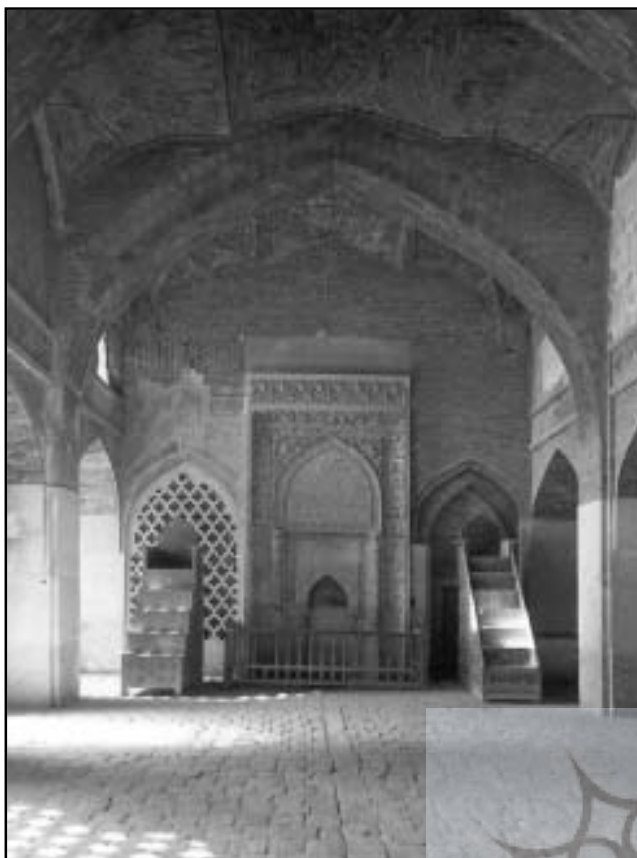
مساجد تاریخی

مظفری، پس از غلبه بر اصفهان، از اطاعت برادرش، شاه شجاع، روی گرداند. همین مسئله، مدتها دو برادر را به جنگ کشاند. وی در دوران حکمروایی خود در اصفهان، آثار چندی را پدید آورد که یکی از آنها صفة عمر است.

متأسفانه، کتیبه تاریخداری که به شرح ساخت بنای شبستان اشاره کند، در مسجد الجایتو وجود ندارد. آنچه گذار ذکر کرد، بر اساس دلایل معماری است که قابل تأیید یا تکذیب نیست. ولی چون در حال حاضر، نظر کارشناسانه دیگری درباره مسجد الجایتو وجود ندارد، می توان آن را با قید احتیاط پذیرفت.

محراب الجایتو

در ضلع جنوبی شبستان الجایتو، محراب گچبری الجایتو و منبر منبتکاری شده ای وجود دارد. این منبر تاریخ ندارد. و بر روی آن طرحهای هندسی منظم کنده کاری شده است. لیکن، محراب الجایتو دارای تاریخ است، و ساخت این محراب را به سال ۷۱۰ هـ. ق بیان می کند. محراب گچبری، شامل: نقوش

محراب و منبر شبستان الجایتو، مسجد جامع اصفهان

گل و بته، و کتیبه می شود. این محراب در عالیترین درجه استادی و مهارت در گچکاری پدید آمده است، و از حیث سبک با محرابهای زمان خود فرق دارد؛ هم از جهت طرح، و هم از جهت اینکه سطح جلدی گچ کاملاً صاف است و مانند معمول برجسته نیست [ویلبر، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۵۳]. در کتیبه تاریخی این محراب که در وسط آن به خط ثلث [هنر فر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ۱۱۶] گچبری شده، آمده است: «هذا المحراب المستطاب فی ایام معدلة السلطان حامی حوزة الاسلام و الایمان عیث الدنيا و الدین ظل الله فی الارضین حرس الله ببقائه الاسلام من فواضل صدقات . . . صاحب دیوان الممالک شرقاً و غرباً بعداً و قرباً سعد الحق و الدین المخصوص بعناية رب العالمین محمد الساوی اعز الله انصاره و ضاعف اقتداره تولاه العبد الضعیف الراجی الی رحمة الله تعالی و غفرانه عضد بن علی الماستری . . . فی صفر سنة عشر و سبعمئة ختمه الله تبارک و تعالی بالخیر و الظفر» [گذار. آثار ایران، ج ۴، ۶۱].

هنر فر و رفیعی مهرآبادی، «ختمه الله» را «ختم الله» آورده اند [رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان]. همچنین، در لابلاهی کتیبه، عبارت: «سلطان محمد» آمده، که گذار آن را نیآورده است [هنر فر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ۱۱۶؛ رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ۵۱۶]. خواجه سعدالدین، محمد مستوفی ساوجی، در دوره سلطنت غازان خان (۲۹۴ - ۷۰۳ هـ. ق)، از رجال مشهور دربار او بود. در پایان عمر غازان خان، علاوه بر مقام وزارت، رتبه امارت نیز یافت. آنچنان که از کتیبه محراب الجایتو مشخص می شود، در دوران

محراب گچبری شبستان الجایتو، مسجد جامع اصفهان

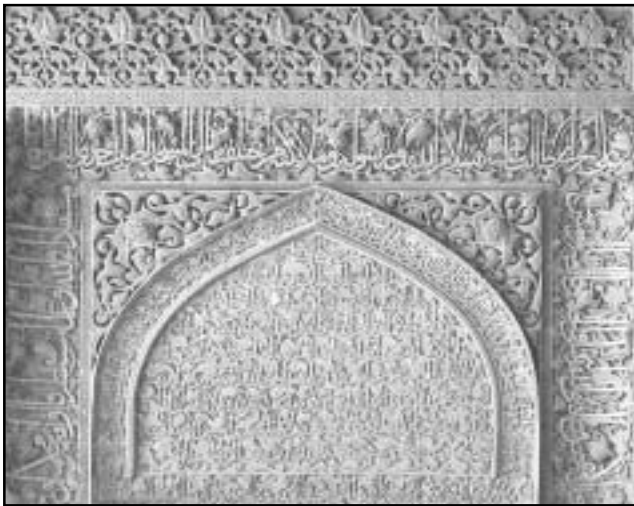
الجایتو (۷۰۳ - ۷۱۶ ه. ق) نیز وزیر و صاحب دیوان بود. وی در سال ۷۱۱ ه. ق به جرم اختلاس، به فرمان الجایتو در نزدیکی بغداد به قتل رسید.

در اطراف کتیبه فوق، سؤال جابر بن عبدالله انصاری از پیامبر(ص)، در خصوص اولوالامر - به خط ثلث - آمده است: «عن جابر بن زید الجعفی، قال سمعت، جابر بن عبدالله انصاری، يقول: لما انزل الله علی نبيه - صلی الله علیه و آله - : «یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم»، قلت: یا رسول الله! قد عرفنا الله و رسوله، فمن اولوالامر، الذین قرن الله طاعتهم و طاعة رسوله؟ فقال علیه السلام»[رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۱۵۱۷]. در آخر این قسمت از کتیبه و بعد از کلمه

«السلام»، نام استاد هنرمندی که این محراب را پرداخت کرده، اینگونه آمده است: «عمل حیدر». در دنباله این کتیبه که در حقیقت پاسخ مشروح پیامبر(ص) به جابر انصاری است، در حاشیه فرورفتگی محراب و در دو ردیف نوشته شده است: «هم خلفائی یا جابر و ائمة المسلمین بعدی: اولهم، علی بن ابی طالب، ثم الحسن، ثم الحسین، ثم علی بن الحسین، ثم محمد بن علی المعروف فی التوریه بالباقر و سدرکه یا جابر فاذا لقیته، فأقرءه منی السلام ثم الصادق، جعفر بن محمد، ثم موسی بن جعفر، ثم علی بن موسی، ثم محمد بن علی، ثم علی بن محمد، ثم الحسن بن علی، ثم . . . حجة الله فی ارضه و بقية فی عباده ابن الحسن بن علی، ذلك الذي يفتح الله تعالى ذكره علی يده - مشارق

محراب و منبر شبستان الجایتو، مسجد جامع اصفهان

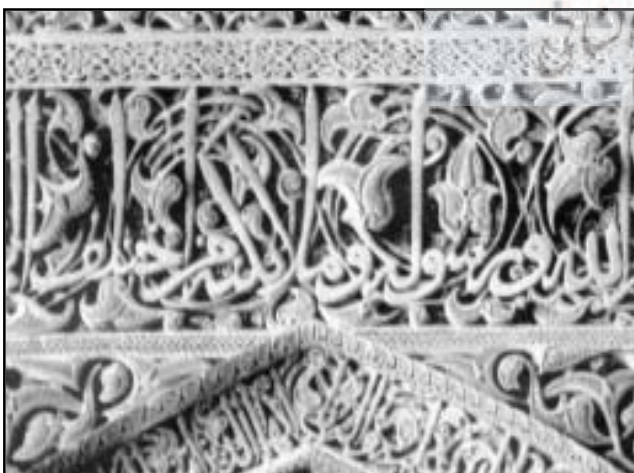

کتیبه و گچبری محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان

آجرهای زیرگچبریهای ریخته شده مشهود است [دیولافوا، سفرنامه دیولافوا در زمان قاجار، ۱۳۰۱]. بعدها، هنگامی که هدایت از مسجد جامع دیدن کرد. بیشترین توصیف از عناصر مسجد جامع را اختصاص به این محراب داد و افسوس خورد که چگونه این اثر در معرض خطر قرار گرفته است [هدایت، اصفهان نصف جهان، ۳۴].

در سال ۱۳۱۱، که مویت هاکس به ایران آمد و از مسجد جامع اصفهان دیدار کرد، دربارهٔ محراب گچبری مسجد الجایتو نوشت: «محراب گچی سلطان الجایتو که به سال ۱۳۱۰ میلادی [۷۱۰ ه. ق.] بنا شده، تنها نقطهٔ تعمیر شده این خرابه در حال ریزش [مسجد جامع] است؛ ولی تاکهای در هم پیچیده و شکوفه های کنار (سدر) چنان زیبا و انبوه است، که مؤمنان را از فکر زیارت مکه با همهٔ معنویتش باز می دارد. آیا انصاف است، گنبدها فرو ریزند و محراب تعمیر شده، به تنهایی برجای بماند» [هاکس، ایران، افسانه و واقعیت، ۵۳].

این گزارش، نشان می دهد که با وجود ثبت تاریخی مسجد جامع در سال ۱۳۱۰ [مشکوتی، بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ۲۶]، اقدامی برای تعمیر و ترمیم آن صورت نگرفته است. متأسفانه، ویلبر که در سال ۱۳۲۰ از این اثر دیدن کرد، دربارهٔ

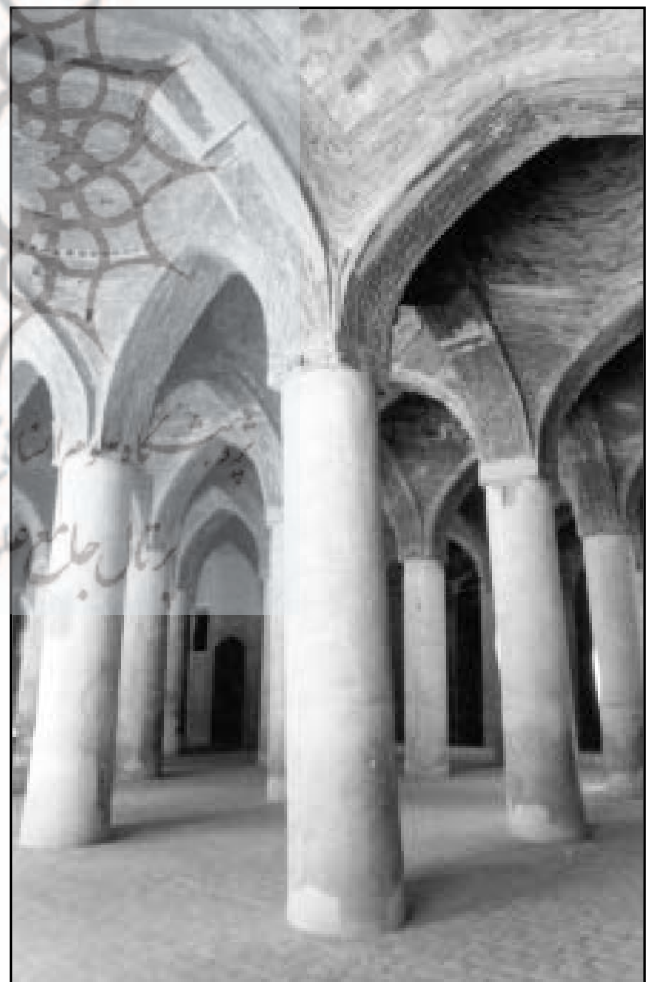
بخشی از محراب شبستان الجایتو

الارض و مغاربها» [هنر فر، گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان، ۱۲۰]. همچنین، در حاشیهٔ بزرگ این محراب، کتیبه ای به خط ثلث وجود دارد، که دو حدیث، یکی از پیامبر (ص) و دیگری از علی بن ابی طالب (ع) است. هر دو، پیرامون مسجد و احترام به آن است [رفیعی مهربادی، آثار ملی اصفهان، ۵۱۸].

یکی از نکات تاریخی و جالبی که از کتیبهٔ تاریخدار و اصلی این محراب بر می آید، آن است که محراب مزبور، از مضافات عماراتی بود، که پس از آتش سوزی در سال ۵۱۵ ه. ق تجدید بنا شد.

محراب الجایتو در گذشته و حال

دیولافوا پس از دیدن این محراب، گچبریهای بسیار عالی و استادانهٔ آن را ستود، و بر صنعتگر ماهر آن درود فرستاد. نقاشی بسیار جالبی که وی از این محراب ترسیم کرد، گویای این واقعیت تلخ است که قسمتهای زیادی از پایین محراب گچبری ریخته، و

سرستون و ستونهای مسجد جامع اصفهان

نمای عمومی مسجد جامع در شهر اصفهان

شبستان شمالی مسجد جامع اصفهان

وضعیت آن گزارشی به دست نداد و فقط به ذکر مختصری از کتیبه، تاریخ و نحوه گچبری محراب الجایتو پرداخته‌اند. معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ۱۵۳]. خوشبختانه، گزارش سال ۱۳۳۵ به ما می‌گوید: «این محراب را در سنوات گذشته، شیادان قالب‌گیری کرده بودند که محراب اصلی را مانند محراب معرککاری مدرسه باباقاسم خارج نمایند، که خوشبختانه یک نفر از علاقه‌مندان به آثار باستانی، مانع از این عمل گردید. باستان‌شناسی در سال ۱۳۱۸ ه. ش خرابه‌های آن را تعمیر کرده. . . و در محافظت آن اهتمام بلیغ به عمل آورد. در سال گذشته [۱۳۳۴] نیز باستان‌شناسی برای جلوگیری از دست زدن و خرابی به این محراب . . . با نصب طارمی چوبی، موجبات محافظت آن را فراهم آورده است» [نیکزاد امیر حسینی، نشریه اداره فرهنگ استان دهم (اصفهان)، شماره ۱۰، ۲۷-۲۸].

از سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۵۵، مبلغ ۴۴/۰۰۲/۶۳۵ ریال برای تعمیرات داخلی و خارجی مسجد جامع، از سوی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران در مسجد جامع هزینه شد [مهران، کارنامه ده سال خدمت سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۴۰]. این رقم، بالاترین رقم هزینه شده در استان اصفهان، برای یکی از آثار تاریخی آن است. به تبع این هزینه، شبستان و بویژه محراب آن نیز

منابع:

۱. دیولافوا، ژان، سفرنامه دیولافوا در زمان قاجاریه، ترجمه و نگارش فراه‌وشی، چاپ دوم، تهران، کتابفروشی خیام، ۱۳۶۱
۲. رفیعی میرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، چاپ اول، تهران، نشر آثار ملی ایران، ۱۳۵۲
۳. گدار، آندره و دیگران، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم، چاپ سوم، مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵
۴. مشکوتی، نصرت . . . بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، بی تا
۵. مهران، محمود، کارنامه ده سال خدمت سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۳۵۵
۶. ویلبر، دونالد نیوتن، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدل . . فریار، چاپ دوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵
۷. نیکزاد امیر حسینی، کریم، «محراب گچبری مسجد جامع اصفهان»، نشریه اداره فرهنگ استان دهم (اصفهان)، سال دوم، ۱۳۳۵، شماره ۱۰
۸. هاکس، مویت، ایران، افسانه و واقعیت، ترجمه محمد حسین نظری نژاد و دیگران، چاپ دوم، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰
۹. هدایت، صادق، اصفهان نصف جهان، تهران، کتابفروشی خاور، ۱۳۱۱
۱۰. هنرفر، لطف . . ، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، چاپ دوم، اصفهان، کتابفروشی ثقفی، ۱۳۵۰

منبر منبت کاری شده در شبستان الجایتو